

УДК 378.159.9+372(043.5)

УМОВИ РОЗВИТКУ ТВОРЧИХ ЗДІБНОСТЕЙ ДІТЕЙ З ОБМЕЖЕНИМИ ФУНКЦІОНАЛЬНИМИ МОЖЛИВОСТЯМИ

Гончаровська Г.Ф., к. психол. н., викладач кафедри практичної психології
Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка

У статті представлено психологічний аналіз особливостей розвитку пізнавальної та емоційно-вольової сфер дітей дошкільного віку з обмеженими функціональними можливостями. Визначено компенсаторні можливості цієї категорії дітей. Проаналізовано засоби розвитку творчих здібностей дітей з обмеженими функціональними можливостями.

Ключові слова: діти з обмеженими функціональними можливостями, компенсація, творча уява, творчі здібності.

В статті представлений психологічний аналіз особливостей розвитку пізнавальної та емоційно-вольової сфер дітей дошкільного віку з обмеженими функціональними можливостями. Визначено компенсаторні можливості цієї категорії дітей. Проаналізовані засоби розвитку творчих здібностей дітей з обмеженими функціональними можливостями.

Ключевые слова: дети с ограниченными функциональными возможностями, компенсация, творческое воображение, творческие способности.

Honcharovska H.F. CONDITIONS OF DEVELOPMENT OF CREATIVE ABILITIES OF CHILDREN WITH LIMITED FUNCTIONAL ABILITIES

The article displays the psychological analysis of the peculiarities of development of cognitive, emotional-volitional sphere of children of preschool age with limited functional abilities. The compensatory possibilities of this category of children have been determined. Conditions of development of creative abilities of children with limited functional abilities have been analysed.

Key words: children with limited functional abilities, compensation, creative imagination, creative abilities.

Постановка проблеми. Сьогодні в Україні актуальним залишається питання про зосередженість уваги науковців-психологів на проблемах дітей з обмеженими функціональними можливостями. Процеси гуманізації та демократизації потребують пошуку шляхів підвищення цінності їх життя. Ця проблема стоїть ще гостріше та делікатніше, коли вона стосується дошкільного віку. Проблема таких дітей є актуальною на даному етапі розвитку сучасного суспільства та є однією із найголовніших і найскладніших під час організації навчання та налагодження міжособистісних стосунків.

Великого поширення набуває позиція, згідно з якою турбота суспільства про осіб з обмеженими функціональними можливостями є мірилом його культурного і соціального розвитку, а також морального здоров'я. Тому однією з актуальних тем є вивчення особливостей розвитку дітей, які мають різні функціональні порушення, оскільки їх своєрідний розвиток спричиняє певні труднощі в набутті життєвого досвіду та розвитку пізнавальних процесів. Завдання це досить складне, і щоб вирішити його, потрібні комплексні наукові дослідження, об'єднання зусиль психологів та педагогів. Закон України «Про дошкільну освіту» визначає пріоритетними завданнями до-

шкільної освіти формування особистості дитини, розвиток її творчих здібностей, набуття соціального досвіду. Саме тому вихователі, психолог, дефектолог та батьки повинні спільними зусиллями забезпечити умови для розвитку творчості дошкільника, зокрема дошкільника, у якого обмежені функціональні можливості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Л.С. Виготський, вивчаючи закономірності психічного розвитку дітей з різними типами аномалій, виокремив загальні специфічні закономірності, які проявляються за різних типів порушень. Він зазначав, що причини, які викликають аномалії, призводять до виникнення основного порушення у психічній діяльності, яке визначається як первинне, а як наслідок – до своєрідних змін усього психічного розвитку дитини, що проявляється у формуванні вторинних, третинних порушень психічної діяльності. Він також виокремив закономірності, спільні для всіх дітей з вадами розвитку. Такими закономірностями є ускладнення взаємодії із соціальним середовищем, порушення зв'язків із навколишнім світом [1; 2]. Як зазначає Н. Володарська, розвивати життєву активність особистості з особливими потребами можна, збалансувавши її рівень домагань та самооцінки, які суттєво впли-

вають на успішність та ефективність діяльності. Тобто важливо з дошкільного дитинства допомагати особистості формувати власну життєву позицію, траєкторію свого розвитку, зберігаючи власну цінність, індивідуальність [3, с. 68].

Такі вітчизняні та зарубіжні учені, як В. Занков, І.М. Соловійов, Д.М. Маянц, А.П. Розова, Т.А. Власова, Н.Г. Морозова, Н.В. Яшкова, Л.І. Тигранова, Г.Л. Виготська досліджували особливості психічного розвитку дітей з обмеженими функціональними можливостями. Зокрема, Н.В. Яшкова, Л.І. Тигранова, Г.Л. Виготська та інші вчені розробили експериментально-психологічні методики вивчення дітей з відхиленнями у розвитку, зокрема і дітей з вадами слуху, провели дослідження розвитку сприймання, пам'яті, мислення і мови цих дітей. М.М. Нудельман вивчав особливості розвитку відтворюючої і творчої уяви дітей з вадами слуху, розробив низку методик цілеспрямованого дослідження уяви зазначених дітей. Т.В. Розановій належить чимало досліджень особливостей сприймання, образної і словесної пам'яті, словесно-логічного мислення, творчої уяви дітей з вадами слуху, в яких розкриваються не лише особливості психічного розвитку глухих дітей, зумовлені порушенням слуху і відсталим розвитком мови, але і потенційні можливості розвитку їх пізнавальної сфери в умовах адекватного навчання і виховання.

Постановка завдання. Метою нашого дослідження є обґрунтування умов, які впливають на розвиток творчих здібностей дітей з обмеженими функціональними можливостями.

Виклад основного матеріалу дослідження. З огляду на теорію А. Адлера про значення різних «слабостей», недугів, дефектів для підвищеного розвитку інших функцій Л.С. Виготський сформулював основні положення методології і практики стимулювання компенсаторних процесів у дітей та підлітків з різними відхиленнями в розвитку. Компенсація (від лат. *compensare* – «відшкодувати», «врівноважувати») – відшкодування недорозвинених чи порушених функцій шляхом використання збережених або перебудови частково порушених функцій. У разі компенсації функцій можливе залучення нових нервових структур, які раніше не брали участі в їх здійсненні. Ключовим поняттям теорії А. Адлера є поняття комплексу неповноцінності, який формується у людини через її прагнення до переваги і який забезпечує подолання наявних проблем у розвитку. Л.С. Виготський підкреслює, що незважаючи на те, що сам дефект є переважно фактом біологічним,

дитина сприймає його опосередковано, тобто через труднощі в самореалізації, вибір відповідної соціальної позиції у встановленні стосунків з оточенням тощо. Отже, наявність певного органічного дефекту ще не означає *дефективність дитини* з позиції функціональної норми розвитку. Вплив дефекту насправді може проявлятися двояко і суперечливо: з одного боку, він ускладнює нормальне протікання діяльності організму, з іншого – спонукає до посиленого розвитку інших функцій, які могли б компенсувати недолік. Компенсація недостатності або пошкодження певних психічних функцій можлива тільки непрямим шляхом (непряма або психічна компенсація), тобто завдяки створенню певного шляху, що включає або внутрішньосистемні перебудови (використання збережених компонентів функції, яка є ураженою), або міжсистемні, коли, наприклад, неможливість оволодіння сліпими системою знаків, яка лежить в основі письмової мови, компенсується дотиковим каналом, що робить можливим розвиток письма на основі дотикової абетки (шрифту Брайля).

Практичний досвід дитини – це і знайомство з предметами, створеними руками людини, і співвідношення дій з їх результатами, і початок встановлення причинно-наслідкових зв'язків, наприклад, між дією, здійснюваною за допомогою знаряддя, і переміщенням предмету. У такий спосіб діти пізнають міжпредметні стосунки і зв'язки, які призводять до адекватного способу діяльності. Засвоєні дитиною за допомогою дорослого суспільно вироблені способи вживання предметів і є її першими знаннями. Дослідження науковців виявили, що впродовж дошкільного віку відбуваються істотні зрушення в розвитку емоційної сфери дітей з обмеженими функціональними можливостями – вони опановують багато понять, які стосуються емоцій і вищих соціальних почуттів, краще пізнають емоції за їх зовнішнім вираженням і словесним описом, правильно визначають причини, що їх викликають. Це відбувається переважно завдяки розвитку пізнавальної сфери – пам'яті, мови, словесно-логічного мислення.

Пізнавальний розвиток дітей є однією з важливих складових частин системи компенсаторно-корекційної роботи. У процесі пізнання довкілля здійснюється цілеспрямоване сенсорне виховання дітей, розвиток мислення (наочно-дійового, образного, логічного на домовленнєвому та мовленнєвому рівнях; уваги, образної і словесної пам'яті, уяви; формування способів розумової діяльності (аналізу, порівняння,

класифікації, узагальнення)) та розвиток мовлення. У процесі пізнання довкілля діти отримують різні враження, уявлення про предмети, що вивчаються, пізнають і досліджують їх безпосередньо у практичних ситуаціях, у різноманітних проявах і зв'язках з іншими предметами, явищами, істотами. Під час такого пізнання у процесі опанування дій з предметами, знайомства з природними явищами, людьми, тваринами, рослинами діти засвоюють і необхідний мовленнєвий матеріал. Робота над словом, фразою (реченням) продовжується на заняттях з розвитку мовлення, інших заняттях, де реальні предмети є для дітей вже не новими, а застосовуються як своєрідний наочний матеріал [5].

Труднощі, які діти з обмеженими функціональними порушеннями мають в розвитку пізнавальної сфери, впливають на протікання процесів соціалізації, на їх соціальний і особистісний розвиток. Соціалізацію дітей варто розуміти як процес засвоєння ними соціального досвіду, залучення їх до суспільних стосунків. У процесі соціалізації майбутня особистість набуває якостей, необхідних для життя у суспільстві, засвоює певні цінності і форми поведінки. Однак вона сама активно має приймати участь у засвоєнні норм соціальної поведінки і міжособистісних стосунків, у набутті умінь і навичок, необхідних для успішної реалізації відповідних соціальних ролей і функцій. У процесі соціалізації визначальне значення має досвід ранніх етапів онтогенезу, пов'язаний з формуванням психічних функцій і первинних форм соціальної поведінки, передача соціального досвіду через систему навчання і виховання, взаємний вплив людей, що оточують дитину, у процесі спілкування і спільної з нею діяльності.

Дослідження низки науковців та практиків (П. Бергер, П. Бурдье, Л.С. Виготський, А.І. Ковальова, О.М. Мастюкова, І.М. Соловйов та інші) виявили, що дошкільнята з порушеннями слуху довго не переходять від предметно-процесуальних ігор, головним у яких є відтворення дій з предметами, до сюжетно-рольових, оскільки такий вид діяльності вимагає створення уявної ігрової ситуації [5; 6]. Їх сюжетні ігри одноманітніші, стереотипніші, ніж у дітей, якічують. Такі ігри є простим наслідуванням. У дітей з порушеннями слуху специфічні особливості уяви зумовлені уповільненим формуванням їх мови, зокрема своєрідним розвитком значень слів, а отже, відставанням у розвитку сюжетно-рольової гри і мислення. Творча уява є продуктивною складовою частиною розвитку дитини. Саме у творчій діяльності відбувається розвиток дитини

(пізнання довкілля, оволодіння словником, що позначає назви предметів (об'єктів), назви обладнання). Мовленнєвий матеріал планується спільно з психологом, вихователем та сурдопедагогом. Розвиток творчої уяви дошкільників сприяє формуванню особистості дитини, активному пізнанню нею довкілля, вмінню виражати свої враження про дійсність у різних формах.

Вторинні зміни пізнавальної діяльності, які виникають на основі первинного порушення, досить успішно підлягають спеціальному психолого-педагогічному впливу, спрямованому на їх корекцію та мобілізацію потенційних компенсаторних можливостей особистості. З огляду на це можна констатувати, що активний, цілеспрямований процес образотворчої діяльності дозволяє знизити вплив певного порушення на розвиток мовлення та психічних процесів дітей. Для образотворчої діяльності важливим є навчання дітей бачити в складних формах предметів їх основу – геометричні форми. Як зазначає Т.В. Дуткевич, також необхідною умовою розвитку творчої уяви є стимулювання дітей до організації та програмування сюжетно-рольових та режисерських ігор, які припускають створення дітьми уявної ситуації, прийняття на себе ролей та моделювання своєї поведінки [4]. Важливе значення має підтримка і схвалення будь-яких конструктивних ідей, котрі надходять від дітей, закріплення будь-яких (навіть мінімальних) успіхів дитини, розвиток власної індивідуальності дошкільника в умовах різних форм співпраці.

Для психічного розвитку дитини на першому році життя дуже важливо, як дорослі познайомлять її зі світом. Тому потрібно особливу увагу звертати на такі особливості:

- характер ставлення дитини до сенсорного дефекту;
- взаємостосунки з батьками, іншими членами родини;
- ставлення сім'ї, оточення до дефекту дитини;
- характер спілкування дитини із колективом у спеціальному закладі;
- залучення дитини до мікро- та макросоціуму;
- виявлення у дитини супровідних розладів, їх рання корекція та лікування.

Основними напрямками розвитку у дітей такої категорії творчих здібностей є формування пізнавальної активності на заняттях, в інших видах діяльності, у процесі дій з натуральними предметами, з їх зображенням, під час перегляду кінофільмів, діафільмів, складання тематичних альбомів тощо. В усіх випадках центрами уваги

є самі предмети, їх характеристики, дії, факти реальної дійсності. Варто зазначити, що вдосконалення системи навчання, розвитку та виховання дітей дошкільного віку здійснюється з огляду на рівень оволодіння ними основами рідної мови, закономірності індивідуального розвитку, особливості протікання хвороби тощо. Важливим у роботі психолога, дефектолога, вихователя є використання даних загальної психології, педагогіки та дефектології про принципи, методи, форми, засоби навчання і виховання дітей з обмеженими функціональними можливостями. У роботі фахівців з батьками дитини з особливими потребами необхідно надавати допомогу у виборі правильної тактики виховання дитини з врахуванням таких критеріїв:

- категорія порушення;
- тривалість захворювання;
- рівень збереження інших аналізаторних систем;
- компенсаторні можливості організму дитини;
- індивідуально-типологічні особливості дитини;
- ставлення самої дитини до обмежених можливостей тощо.

Існує також багато програм, технік, методик стосовно нетрадиційного малювання та роботи з природними матеріалами, реалізація яких призводить до позитивних змін творчого світу дошкільників з обмеженими функціональними можливостями. Ми пропонуємо студентам-психологам під час проходження різних видів практик у спеціалізованих закладах та під час роботи з різними категоріями дітей з обмеженими функціональними можливостями використовувати спеціальні техніки, прийоми роботи, які вони опановують упродовж вивчення таких навчальних дисциплін, як «Основи психокорекції», «Основи арт-терапії», «Психологічний супровід дітей з особливими потребами».

Існують такі техніки арт-терапії:

1) *малювання пальцями*. Дитина вмочує палець (долоню, кулачок) у ємність з гуашевою чи акварельною фарбою і робить відбитки на папері відповідно до теми;

2) *кляксографія*. Аркуш паперу складається навпіл, прогладжується лінія згину. На лінію згину аркуша паперу довільної форми наноситься кілька клякс різного кольору. Аркуш складається, прогладжується рукою. Розгорнувши, одержуємо несподіваний зображення – у них можна впізнати деталі, щоб він став виразнішим;

3) *малювання по зволоженому аркушу паперу*. Зволожується аркуш паперу, потім

швидко наноситься малюнок пальцем, вмоченим в акварельні фарби, чи пензликом;

4) *малювання зім'ятим папером*. М'який папір мнеться руками, вмочується у фарбу (за кінчик) і відбитки його наносяться на аркуш;

5) *відбитки губкою*;

6) *штампи з овочів*. Вирізати штампи (наприклад, з буряка), якими можуть бути зображення будь-яких фігур, а діти робитимуть відбитки або укладатимуть візерунки тощо.

Розв'язування творчих завдань – основний засіб моделювання мислення, адже передбачає знаходження й усвідомлення зв'язку між тим, що дано, і тим, що треба знайти. Найпоширеніші й найцікавіші для дошкільників завдання на конструювання. Також великої популярності як засіб розвитку творчості, особливо у дитячому віці, набула *пісочна анімація* (малювання піском, манкою, технікою порошку) – стиль образотворчого мистецтва, а також технологія створення анімаційних фільмів.

Цікавим для дитини також є вокальне мистецтво. Завдання психолога – налаштувати на відповідний лад дитину та вчасно вказати педагогам, котрі працюють з дитиною щоденно, на цей варіант розвитку творчих здібностей дошкільника, що є доволі популярним як в дошкільних навчальних закладах, так і в школі. Допомогти дитині розвинути свої творчі здібності і водночас зберегти та покращити свій фізичний стан допомагає і мистецтво хореографії. Танець поєднує в собі можливості впливу на фізичну, психічну і духовну сторони індивідуальності людини.

Організація дитячої художньо-творчої діяльності в умовах дошкільного закладу полегшується наявністю організованих в групах різних куточків (музичних, театральних зон тощо). Це зумовлено особливостями дошкільного віку і провідною діяльністю (ігровою). Становлення творчої особистості дитини особливо ефективно відбувається за умов реалізації театралізованої діяльності. Театралізована діяльність формує здатність дітей до емоційної емпатії, розвиває творчу активність, виконавчі можливості. Театралізована діяльність спрямована на вирішення завдань морально-естетичного виховання. Зміст занять з театралізованої діяльності включає таке:

- перегляд лялькових вистав та бесіди за їх змістом;
- ігри-драматизації;
- підготовку та розігрування різноманітних казок й інсценівок;
- вправи з формування виразності мовлення;

– вправи з метою соціально-емоційного розвитку дітей.

Отже, у театралізованій діяльності заохочується ініціативність, гнучкість і самостійність мислення, творчість дітей. Ця діяльність розвиває особистість дитини, прищеплює стійкий інтерес до літератури, музики, театру, удосконалює навички втілювати в грі певні переживання, спонукає до створення нових образів, до мислення. У дітей з обмеженими функціональними можливостями часто відсутні навички довольної поведінки, недостатньо розвинені пам'ять, увага і мова. Найкоротший шлях емоційного розвантаження дитини, зняття емоційної напруги, розвитку відчуттів і художньої уяви – це шлях через гру, фантазування, творчість. Все це може дати театралізована діяльність.

Під час залучення дітей до різних ігор та інших видів творчої діяльності варто не лише враховувати досвід, знання та вміння дітей, але й визначати необхідний рівень свого втручання чи посередництва. Варто планувати завдання для групи дітей, а потім індивідуалізувати їх так, щоб кожна дитина змогла максимально розкрити свій творчий потенціал.

Висновки з проведеного дослідження. Отже, здійснений теоретичний аналіз низки досліджень та власного практичного досвіду роботи з різними категоріями дітей з обмеженими функціональними можливостями дозволив нам зробити висновок, що важливими умовами розвитку їх творчої уяви є такі:

- збільшення обсягу знань та уявлень про світ, розширення кругозору, збагачення емоційно-чуттєвого досвіду дітей;
- виховання інтересу до слухання та читання художньої літератури;

– збільшення об'єму словникового запасу дитини;

– формування вмінь мисленнєво оперувати уявленнями та образами, перетворювати їх за допомогою ліплення з глини, пластиліну та інших зображувальних матеріалів;

– навчання плануванню своєї творчої діяльності;

– стимулювання дітей до самостійної організації словесних, сюжетно-рольових та режисерських ігор.

Перспективами подальшого розвитку цієї теми є емпіричне дослідження особливостей розвитку творчих здібностей дітей дошкільного віку з обмеженими функціональними можливостями. Актуальною є розробка програми розвитку творчих здібностей дітей цієї категорії для психологів спеціалізованих закладів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Выготский Л.С. Основы дефектологии: собр. соч. Т. 5. М.: Педагогика, 1983. 386 с.
2. Выготский Л.С. Воображение и творчество в детском возрасте. М.: Просвещение, 1991. 93 с.
3. Володарська Н. Роль психологічної служби вузу в розвитку життєвих стратегій студентів з особливими потребами. Психолого-педагогічні засади професійного становлення особистості практичного психолога і соціального педагога в умовах вищої школи: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. Тернопіль, 2003. 264 с.
4. Дуткевич Т.В. Дошкільна психологія: навч. посібн. К.: Центр учбової літератури, 2007. 392 с.
5. Мамайчук И.И. Психологическая помощь детям с проблемами в развитии. СПб.: Речь, 2006. 224 с.
6. Мастюкова Е.М., Московкина А.Г. Семейное воспитание детей с отклонениями в развитии: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / под ред. В.И. Селиверстова. М.: Гуманит. изд. Центр ВЛАДОС, 2003. 408 с.